

Kooperativa Förbundet

av Göran Heijtz

Under 1900-talet var Kooperativa Förbundet (KF) Sveriges största företagskoncern, med inte bara affärer, varuhus och bensinstationer, utan även egna fabriker, varumärken, arkitektkontor, förlag, tidningar, försäkringsbolag och mycket mer.

Mitt intresse för KF bottnar i att vi i min familj ända sedan jag var liten har haft vårt sommarställe på Värmdö i Stockholms skärgård. Huvudort på Värmdö är Gustavsberg, med sin kända porslinsfabrik som under lång tid ägdes av KF. Jag började tidigt att samla på vykort från Värmdö, och senare även på stämplor och posthistoria därifrån.

När jag för omkring 20 år sedan köpte en bok som bl.a. innehöll bilder från Gustavsberg, visade sig den handla om Kooperativa Förbundets Arkitektkontors historia. Då öppnade sig en ny spännande värld för mig, och jag kom att intressera mig för KF:s historia och utveckling, och även att samla på vykort, filateli och andra ”pappersobjekt” med anknytning till ämnet.

Bakgrund

Förr fanns det ofta en enda lokal butik där de anställda t.ex. vid en fabrik eller ett bruk kunde göra sina inköp av mat och andra dagligvaror. Köpen gjordes i regel på kredit, och när man fick sin lön, gick den till stor del åt till att betala av de tidigare inköpen.

När den första konsumentföreningen bildades av vävarna i staden Rochdale utanför Manchester i England 1844, skapades grunden för de kooperativa värderingar som gäller än idag. Deras arbetssätt blev vägledande för kooperativa rörelser i hela världen.

Svenskt brevmärke som avbildar världens första kooperativa butik, i Rochdale i England 1844, utgivet 100 år senare.

För att fira Kooperationens första 100 år, uppfördes 1944 det s.k. Nordiska Rochdalemonumentet på KF:s kursgård Vår Gård i Saltsjöbaden. Monumentet är gjort i granit av den lokala konstnären och skulptören Nils Sjögren. Att det kallas ”Nordiska” beror på att det också uppmärksammar det nordiska kooperativa samarbete som inleddes 1918 då ”Nordisk Andelsförbund” bildades. Ansikten på en framstående kooperatör från vardera landet finns på de olika delarna, från Sverige Martin Sundell, som bl.a. grundade den första svenska kooperativa tidningen, *Kooperatören*. Det var säkert också viktigt att framhäva det nordiska samarbetet eftersom monumentet restes mitt under andra världskriget.

I Sverige bildades en del kooperativa föreningar, den första i Örsundsbro i Uppland 1850, men verksamheten tog fart på allvar först efter att Kooperativa Förbundet bildats 1899.

Kooperativa Förbundet

På initiativ av de kooperativa föreningarna i Stockholm, Göteborg och Malmö anordnades i september 1899 på Hotell Runan på Brunkebergstorg i Stockholm en ”allmän kooperativ kongress” i tre dagar. Kongressens 44 ombud beslutade att bilda Koopera-

Det Nordiska Rochdalemonumentet vid Kooperativa Förbundets kursgård Vår Gård i Saltsjöbaden. Vykort från 1960-talet.

tiva Förbundet, med säte i Stockholm. Förbundet ordnade årliga kongresser, och efter några dåligt besökta år i början, kom dessa senare att bli stora tillställningar.

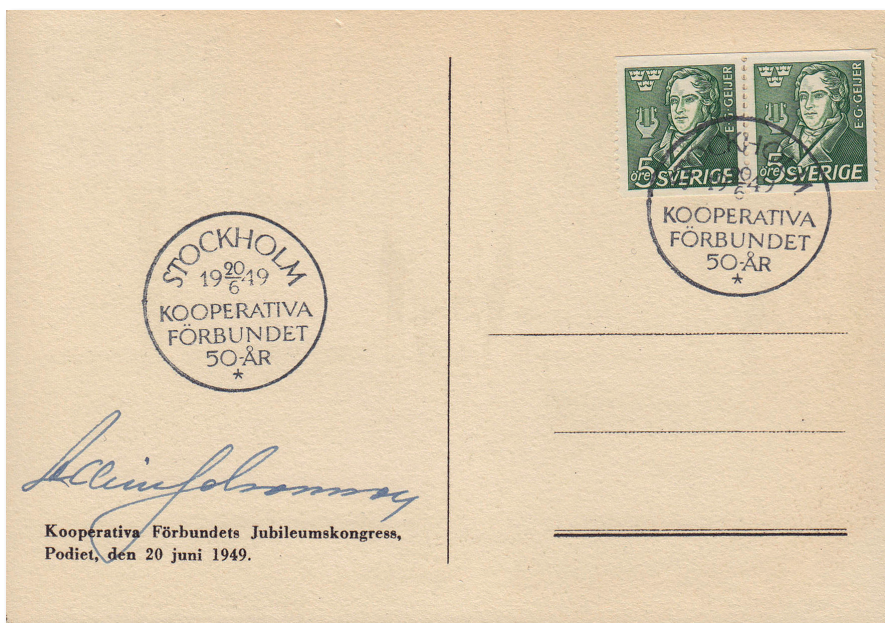
Eftersom det oftast var kvinnor som skötte

inköpen till hushållen, ansågs det viktigt att få med sig dessa, och därför bildades 1907 ”Kooperativa Kvinnogillesförbundet”, som också genomförde egna årliga kongresser.

Kooperativa Kvinnogillesförbundets första kongress 1907.

Vykort med deltagarna på Kooperativa Kvinnogillesförbundets första kongress 1907.

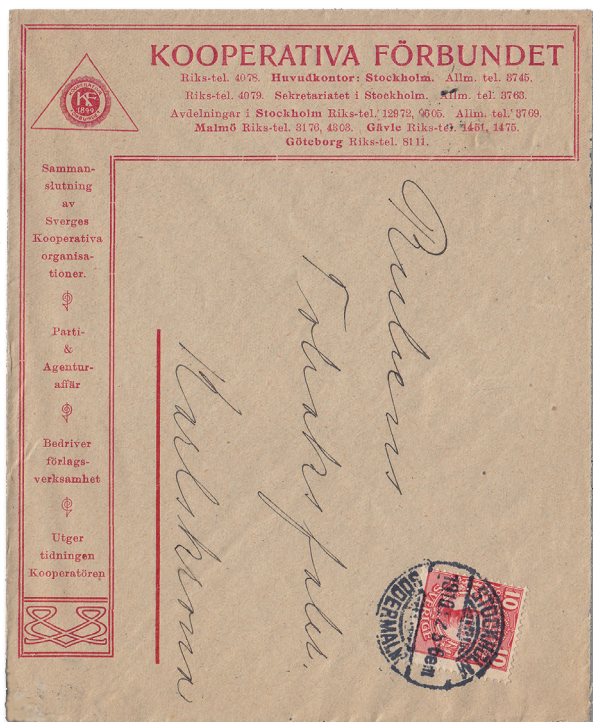
I samband med Kooperativa Förbundets kongress och 50-årsjubileum i Stockholm 1949 användes en specialstämpel. Kortet är signerat av den legendariske Albin Johansson, KF:s verkställande direktör och styrelseordförande 1924–1959.

När KF från 1904 började med att förmedla varor från tillverkare till de enskilda föreningarna, fick förbundet en viktig roll. År 1904 hade man 57 anslutna föreningar. År 1920 hade antalet ökat till 920.

Kooperativa värderingar

Kooperation är ett slags ekonomisk samverkan, där medlemmarna både äger och driver verksamheten, för bästa möjliga nytta, t.ex. ekonomiskt för den enskilda medlemmen, men även samhällsnytta anses vara viktigt. Kooperation ska vara politiskt obunden, men av tradition har det ofta funnits en viss knytning till arbetar- och miljörörelserna samt till landsbygden.

Redan från början gällde att man genom att bli medlem också hade rätt att delta på sin förenings möten och att alla hade lika rösträtt, vilket

Reklamkuvert för Kooperativa Förbundet från 1912, med uppgifter om olika verksamheter.

Två tändsticksetiketter från tidigt 1900-tal, som framhäver Kooperationens fördelar, bl.a. att inte bli beroende genom krediter.

inte var en självklarhet vid den tiden. En av de viktigaste sakerna var också att man inte skulle få handla på kredit, och på det sättet bli beroende av den butik man använde sig av.

Formuleringarna har säkert ändrats lite genom åren, men än idag finns det sju grundläggande kooperativa principer som är internationellt överenskomna:

- Medlemskap, oberoende av kön, social ställning eller religion.
- Demokrati. Alla medlemmar ska ha lika rösträtt.
- Ekonomiskt deltagande med en viss insats i föreningen.
- Självständighet. Varje förening ska vara fristående.
- Utbildning. Medlemmar och anställda ska erbjudas utbildning och praktik.
- Samarbete med andra kooperativa verksamheter till nytta för medlemmarna.
- Samhällssyn. Arbeta på ett hållbart sätt och med hänsyn till det allmänna samhället.

Kooperativa Förbundets Arkitektkontor

Kooperativa Förbundets Arkitekt- och Ingenjörskontor (KFAI), som var det officiella namnet på KF:s eget arkitektkontor, grundades 1924. På 1930-talet var man Nordens största arkitektkontor med över 70 medarbetare. Kontoret ritade alltifrån butiker och fabriker till bostäder i anslutning till kooperativa anläggningar, men även för externa upp-

dragsgivare. Eskil Sundahl som var kontorets chef, och Olof Thunholm, är två arkitekter som har betytt mycket, inte bara för KF, utan även för utvecklingen av funktionalismen, ”funkisstilen”, i Sverige. På Stockholmsutställningen 1930, som anses som funkisens genombrott i landet, deltog KF med en butik ritad av just Eskil Sundahl samt Gösta Hedström.

När varuhus så småningom skulle byggas i många städer, låg arkitekter från KF:s arkitektkontor bakom den nya stil, som i efterhand av många anses ha förstört den gamla stadsbilden, med sina ”stora lådor” som ofta brutalt avviker från omkringliggande äldre bebyggelse.

Huvudkontoret

Efter att under de första åren ha legat på olika ställen i staden, flyttade huvudkontoret 1911 in på adressen Stadsgården 12 vid Slussen i Stockholm. Under åren 1934–1936 gjordes en stor om- och tillbyggnad av fastigheten, ritad av arkitekterna Eskil Sundahl och Olof Thunström i funktionalistisk stil. Tillsammans med det då helt ombyggda Slussenområdet och den nya Katarinahissen, även den ritad av Thunström, kom byggnaden att representera framtidens arkitektur.

I samband med KF:s 75-års-jubileum 1974 utökades huvudkontoret med en intilliggande nyuppförd fastighet, det s.k. Glashuset.

Kooperativa Förbundets huvudkontor vid Slussen i Stockholm. Lägg märke till reklamen på Katarinahissen, Luma, PUB och Eve margarin, som alla har en anknytning till KF, 1960-tal.

Många olika verksamheter inom KF-koncernen har genom åren inrymmts i de stora fastigheterna. Glashuset såldes så småningom, och man lämnade det år 2004. Huvud-

kontoret flyttade 2011, efter precis 100 år, till Solna, men vissa verksamheter med anknytning till KF fanns kvar i "Slussenhuset" under ytterligare några år.

Vykort som visar huvudkontoret med "Glashuset" till vänster, antagligen när det var nytt, 1974.

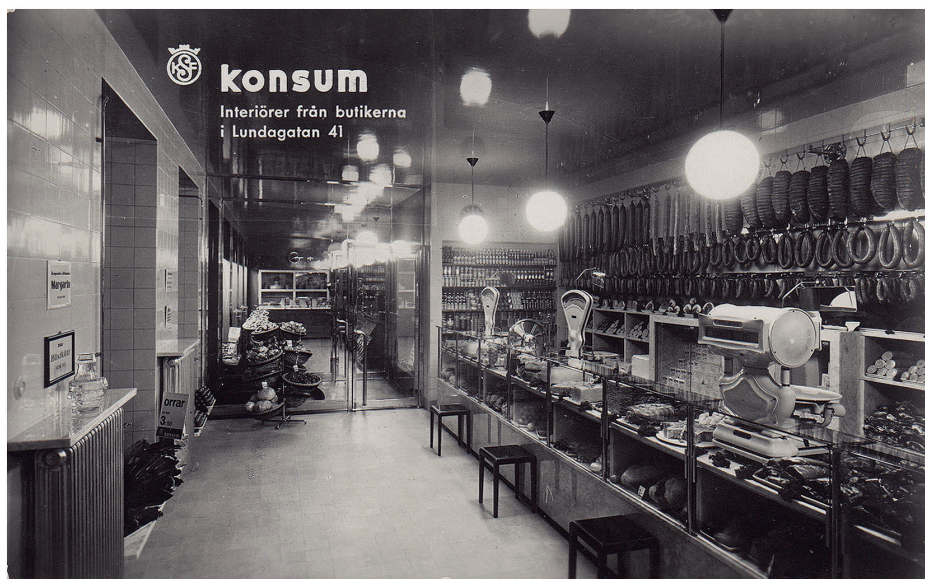

Ett av KF:s arkitektkontors ritade standardhus för konsumbutiker, här även med postkontor, i Ericsberg i Södermanland. Lägga märke till trappstegen upp till ingången, detta för att man inte skulle behöva gräva djupare än frosthjert och ändå få ståhöjd i lagerutrymmena i källaren. Föreståndaren bodde i regel på övervåningen. Vykort ca 1950.

Konsumbutiker

Butikerna hette under lång tid i regel "konsum" eller "kooperativa", men vissa för-

eningar kunde använda andra namn, t.ex. Solidar i Malmö. På större orter inrymdes butikslokalerna i regel i bottenvåningen på

Stockholm, vykort från 1930-talet med interiör från "flerbutik" på Lundagatan 41, med avskilda lokaler med innerdörrar, då man inte fick sälja charkuteri- och mejerivaror i samma butik som övriga produkter.

en större fastighet, medan man på mindre orter ofta uppförde nya egna byggnader eller bytte ut äldre hus. KF:s arkitektkontor hade gjort ritningar för standardhus i flera storlekar, och därför kunde husen se snarlika ut i olika landsändar. År 1952 fanns det som flest kooperativa butiker i landet, 8 200 stycken.

Man använde sig av en speciell enhetlig font för bokstäverna och på alla skyltar stavades konsum och kooperativa utan att den första bokstaven var versal, vilket var unikt för den tiden. Även idag stavas coop på motsvarande sätt.

Snabbköp och Specialbutiker

Innan kylteknik fanns, var man tvungen att

ha separata affärer för t.ex. kött, och då stod det ”charkuteri” på skylten utanför. Ofta hade man flera små affärer i följd i samma byggnad. Under 1940-talet planerades för självbetjäningsaffärer, men på grund av ransoneringen under och efter andra världskriget, infördes de på allvar först i slutet av årtiondet. Kyltekniken hade då också utvecklats, så att alla varor kunde integreras i samma butik. Butiksskyltarna fick tillägget ”Snabbköp”.

Man införde också andra specialbutiker på olika orter, t.ex. Sko-konsum, Möbel-konsum, Kläd-konsum och Special-konsum. De senare sålde olika typer av varor, men inte livsmedel.

Grängesbergs kooperativa, nybyggnad enligt prototyp, med extremt stora butiksfönster, ca 1935.

Sko-konsum intill en kooperativa-affär på Nygatan i Skellefteå på 1930-talet.

På 1970-talet kom en ny typ av affärer kallade "Servus". Dessa var huvudsakligen vad vi idag kallar "minilivs", och det nya var de

längre öppettiderna som blev möjliga tack vare en lagändring.

Möja, konsum Snabbköp på ett vykort från ca 1955. Möjas butik är den som Kooperativa Förbundet ställde ut på Stockholmsutställningen 1930, dock lite ombyggd. Observera även reklamskylden för cirkelkaffe, ett av KF:s mest kända varumärken.

Ett av de första konsumvaruhusen, vid Sveatorget i Borlänge, invigt 1930. Utformningen gjordes av arkitekten Eric Rockström, som fick mycket kritik för att det inte passade in i stadsbilden med sina märkliga fönster och många skyltar.

Varuhus

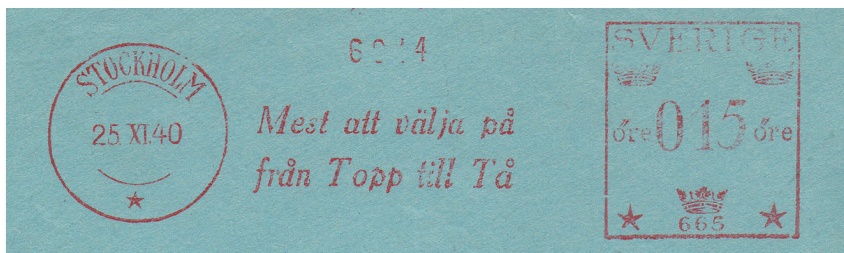
Från början av 1930-talet började KF att bygga lite mindre varuhus i medelstora städer. Man köpte 1935 även varuhuset PUB vid Hötorget i Stockholm. Namnet PUB är en förkortning av grundarens namn, Paul U. Bergström.

Det första större varuhus som uppfördes i egen regi var i Uppsala 1953, och det fick först namnet Forum. Genom goda kontakter med arbetarrörelsen och därmed de i merparten av städerna styrande Socialdemokraterna, fick man ofta tillgång till centralt belägen tomtmark, där den befintliga

bebyggelsen revs. Man tog ingen större hänsyn till de omkringliggande byggnadernas stil, vilket under senare årtionden lett till mycket kritik. Alla varuhus utom PUB fick från 1956 namnet Domus. Byggnaderna ritades av arkitekter vid KF:s arkitektkontor, och som mest fanns det över 200 Domus-varuhus.

Stormarknader

Obs! stormarknad i Vårby var 1963 den första anläggningen i sitt slag. Ordet stormarknad var en försvenskning av det amerikanska "supermarket", och man höll en prisnivå som låg 7–10 procent lägre än i

Frankostämpel från PUB 1940 med reklamtexten "Mest att välja på från Topp till Tå".

PUB. Det s.k. Bohagshuset på andra sidan Drottninggatan projekterades av bröderna Erik och Tore Ahlsén och uppfördes 1955–1959.

de övriga affärerna. Till stormarknaderna hörde också en rejält tilltagen bilparkering. Tanken var att locka de bilburna konsumenterna att storhandla. Från 1999 kallades stormarknaderna ”coop Forum”, och det senare namnet var detsamma som det allra första egna varuhuset i Uppsala hade.

Återbäring

En av grundidéerna med de konsument-ägda föreningarna, var att det inte skulle finnas något vinstsyfte. Priserna skulle vara så låga som möjligt, och en eventuell vinst skulle återgå till ägarna, dvs. konsumenterna. Det senare kallades för återbäring, och gick till på så sätt att man sparade alla årets kvitton, summerade dem och lämnade eller skickade in dem. Efter kontroll fick man sedan en återbäring, ofta i storleksordningen 2–3 procent.

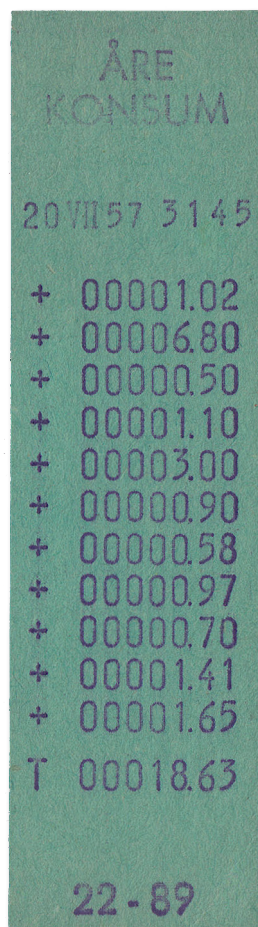
OBS! stormarknad i Rotebro med stor bilparkering invigdes 1967. Flygfotot är taget 1974 och på kortets text står det Lågrprisvaruhuset OBS.

Domus i Örebro, ritat av arkitekten Herman Borendal efter amerikanska förebilder utan fönster, invigt 1964. Kortet med de typiska D-flaggorna (för Domus) är ifrån ca 1970.

Kuvert från konsum Stockholm 1961, med frankostämpel med text "konsumkvittot ger återbäring och mycket mer". Kanske använt för kvittosummering, då det finns en uträkning på 327:90 på baksidan.

Kvitto från Åre konsum 1957 på 18:63 samt återbäringsmärken på 2x1 krona från konsum-Domus Norrbotten och 3x100 kronor från konsum Västmanland, sannolikt från lite olika tidsepoker.

Restauranger

Parallellt och ofta i anslutning till större butiker och varuhus uppfördes restauranger. De var i början av traditionell typ, men blev så småningom till stor del självbetjäningar.

Industrier

Inom vissa branscher förekom karteller som höll uppe priserna för konsumenterna. För att motverka detta köpte eller byggde KF egna anläggningar. Det började med företag i livsmedelsbranschen, men efterhand tillkom även andra anläggningar för olika typer av konsumtionsvaror.

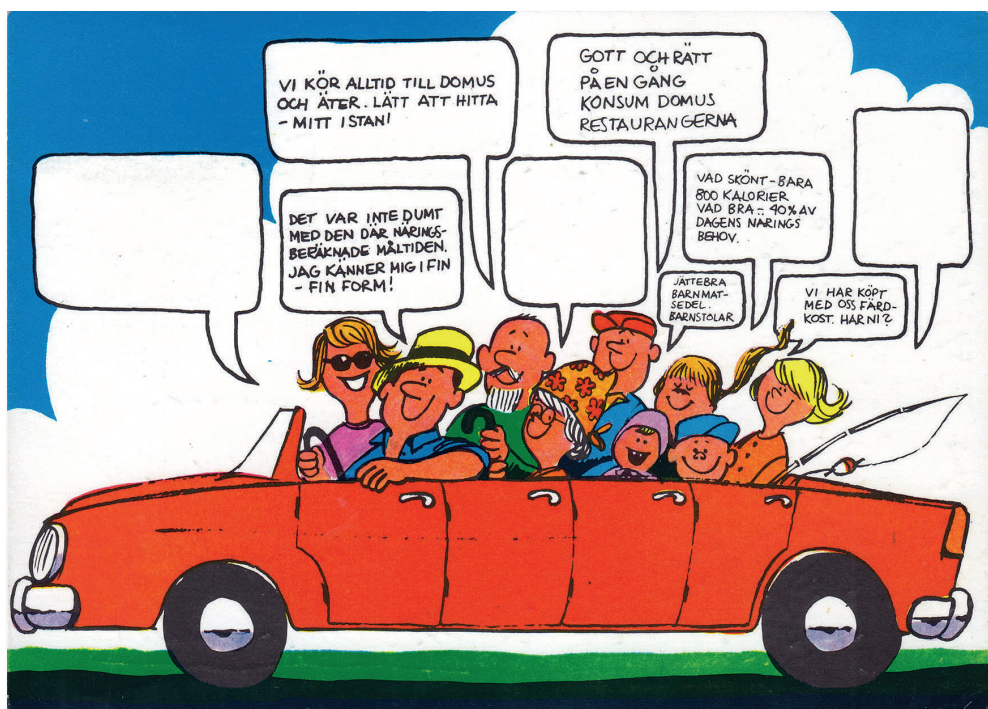
Margarin

Den egna fabriksverksamheten började då KF redan 1909 köpte en mindre margarin-fabrik i Vänersborg. Man lät sedan uppföra en ny fabrik i Norrköping, som stod klar 1921, och som efterhand byggdes ut. På så sätt kunde priserna på margarin sänkas avsevärt. Man införde också egna varumärken, och "Eve" som det egna margarinet kallades, en förkortning för "Extra Vitaminberikat", hör till de mest kända.

Karlshamns oljefabrik inköptes 1932, här tillverkades vegetabiliska oljor och man försåg bl.a. margarinfabriken i Norrköping med råvaror.

Konsum självservering i ett lågt hus på Kungsgatan i Flen. Vykort utgivet av Pressbyrån på 1940-talet.

Tecknat reklamkort för konsum och Domus restauranger, ca 1970.

Tecknat reklamvykort för KF:s margarin, där man på paketen kan se bilder av margarinfabriken i Norrköping, troligen tryckt i samband med att den togs i bruk 1921.

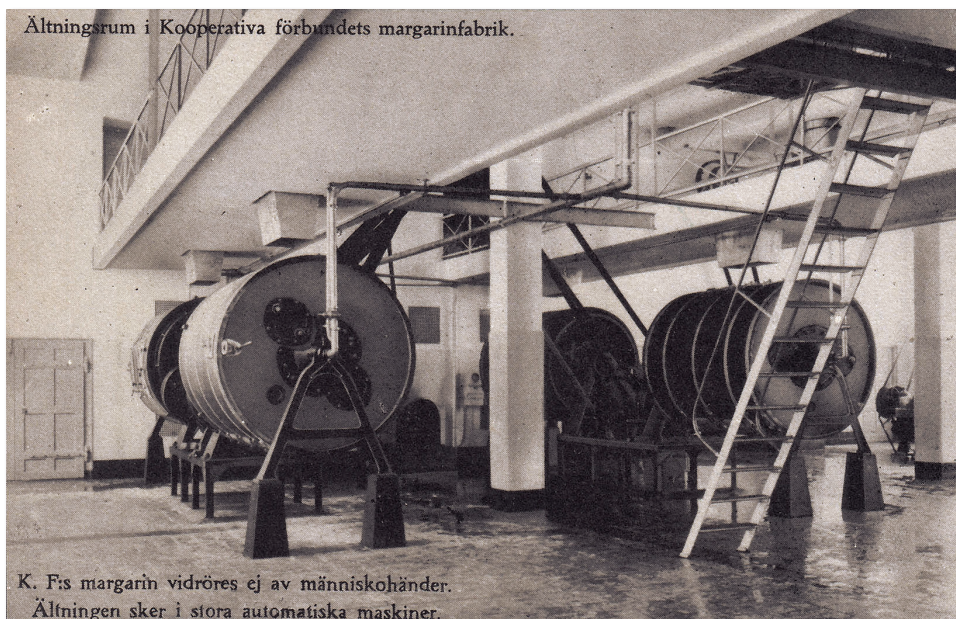
Spannmål

På samma sätt som när det gällde margarin, förekom det truster och kartellbildningar i spannmålsbranschen. KF lyckades 1922 att köpa in kvarnen Tre Kronor på Kvarnholmen, då kallad Hästholmen, i Nacka vid Stockholms inlopp. Kvarnholmen, som numera är en halvö sedan ett sund fyllts igen, var väldigt bergig och otillgänglig, och därför till stor del oexploaterad. Det fanns därmed utrymme för KF att bygga ut och komplettera med fler anläggningar, och även att bygga bostäder för de anställda.

Här finns flera arkitekturhistoriskt mycket intressanta byggnader.

Verksamheten lades ner 1992, och sedan 2007 pågår ett omfattande projekt med att de förvandla de gamla industrilokalerna i kombination med nybyggnation till en ny stadsdel med bostäder, arbetsplatser, skolor m.m. Försäkringsbolaget Folksam, som är ett KF-företag, ingår som en av tre ägare av bolaget som genomför projektet.

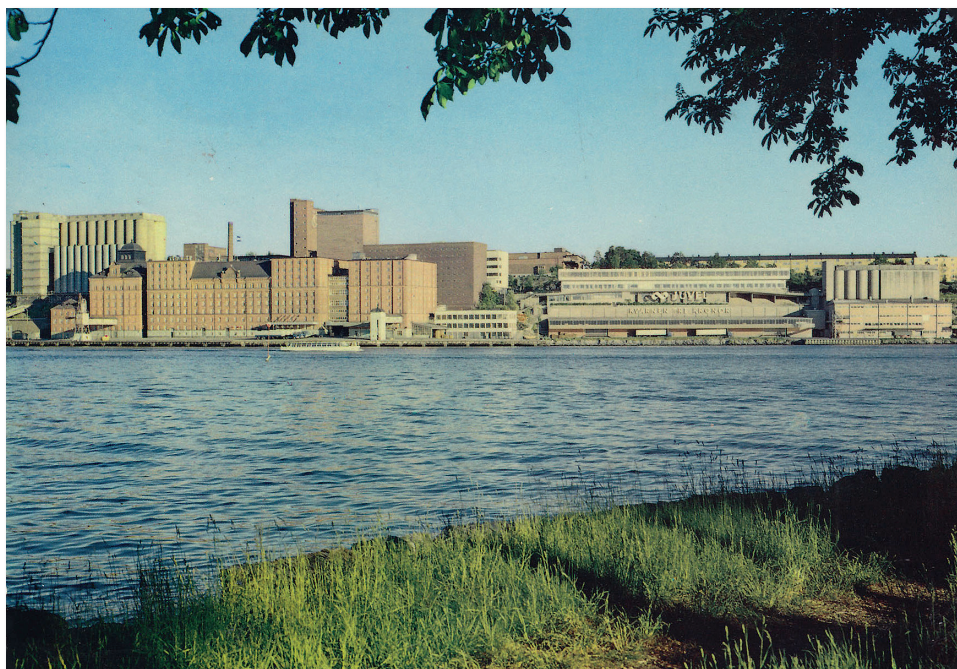
Kvarnen Tre Lejon i Göteborg inköptes 1925, och även den byggdes efterhand ut avsevärt. Kuriosa är att den 9 mars 2001 malde

Ältningsrum i Kooperativa Förbundets margarinfabrik, vykort utgivet av KF ca 1921.

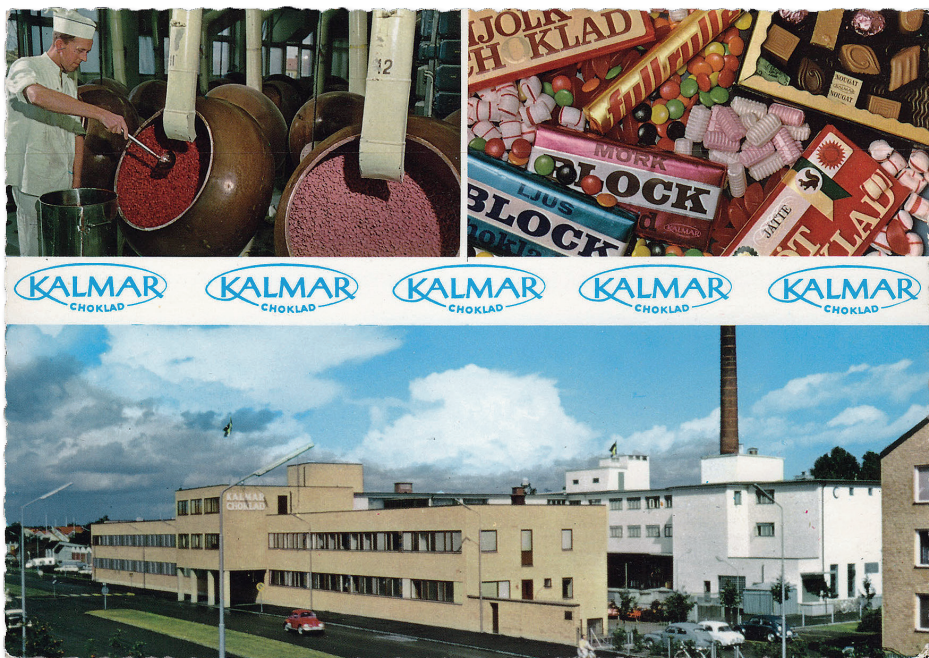
EVE var namnet på KF:s margarin, här reklam för EVE delikat special blandning i frankostämpeln från 1936.

Kvarnen Tre Kronor m.fl. industribyggnader på Kvarnholmen i Stockholms inlopp. För att få en uppfattning om byggnadernas storlek, kan man jämföra med sightseeingbåten på bilden. Kortet är ifrån 1980-talet eftersom det står Juvel på en byggnad, vilket då var ett gemensamt bolag för KF:s kvarnverksamhet.

Kooperativa Förbundets kvarn Tre Lejon i Göteborg, kortet skickat 1927, bara ett par år efter att KF taget över kvarnen.

Kalmar Chokladfabrik ägdes av KF under lång tid, kortet är ifrån slutet av 1960-talet.

Tre Lejon sitt sista vete, som den sista industrin inom Kooperativa Förbundet, och en epok var över!

Övrig livsmedelsindustri

Konservfabriken i Ellös på Orust i Bohuslän inköptes 1944, och namnet ändrades till Skandiakonserv med varumärket Skandia.

Företaget Björnekulla Fruktindustrier ägdes länge av Kooperativa Förbundet. Man specialiserade sig på marmelader samt frukt- och grönsakskonserver.

Kalmar chokladfabrik övertogs på 1940-talet. Det främsta varumärket hette Ugglan.

KF ägde eller var delägare i ytterligare ett antal företag inom livsmedelsindustrin.

Drycker

Wärby Bryggerier i Värby i Huddinge startades i enskild regi och den första fabriken invigdes 1933. Under andra världskriget när det bl.a. var problem med transporterna, tröttnade ägaren och sålde företaget

till Konsumtionsföreningen Stockholm. Man använde sig av vatten från "Wärby källa" för all tillverkning, bl.a. kända drycker som Champis, Citronil och Pommac. Ett nytt stort bryggeri uppfördes och invigdes 1963, och var det första större nybyggda bryggeriet i Sverige på 1900-talet. Därefter tillverkades även stora mängder med öl. År 1970 köpte KF bryggeriet av Konsumtionsföreningen Stockholm, och från 1989 ägdes det av Spendrups Bryggeri AB. Spendrups slutade med tillverkningen 2013, och den stora fabriken ska rivas för att i framtiden ersättas av en helt ny stadsdel, Värby udde, med 2 000 nya bostäder.

I Stenhamra på Ekerö drevs företaget Stockmos som gjorde fruktbaserade varor i form av äppelmos, sylt, must och saft. Sedan 1970-talet tillverkar man enbart drycker och företaget ägs idag av Kiviks Musteri.

Kooperativa Förbundet importerade kaffe, och drev ett antal kafferosterier på olika platser i landet. Cirkelkaffe introducerades

Wårby Bryggeriers stora anläggning, sannolikt när det var nybyggt, 1963.

1932 och blev ett mycket välkänt varumärke. Namnet användes av KF fram till 1994, då man överlät rättigheten till Kraft Foods, som dock lade ner tillverkningen några år senare.

Övrig tillverkningsindustri

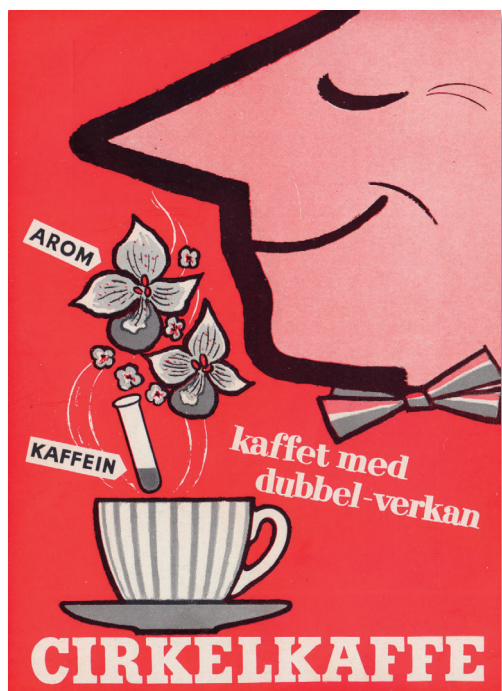
Utöver livsmedelsindustrin var Kooperativa

Förbundet ensam ägare eller delägare i ett större antal andra fabriker. Jag kan inte här presentera alla dessa, utan det får bli några exempel.

Precis som när det gällde livsmedel så förekom det kartellbildning. En av dessa var den

En av många olika läsk- och öletiketter från Wårby Bryggerier, vilket även framgår i den mindre texten. Eftersom det står coop med oändlighetstecknet, är etiketten ifrån 1980-talet.

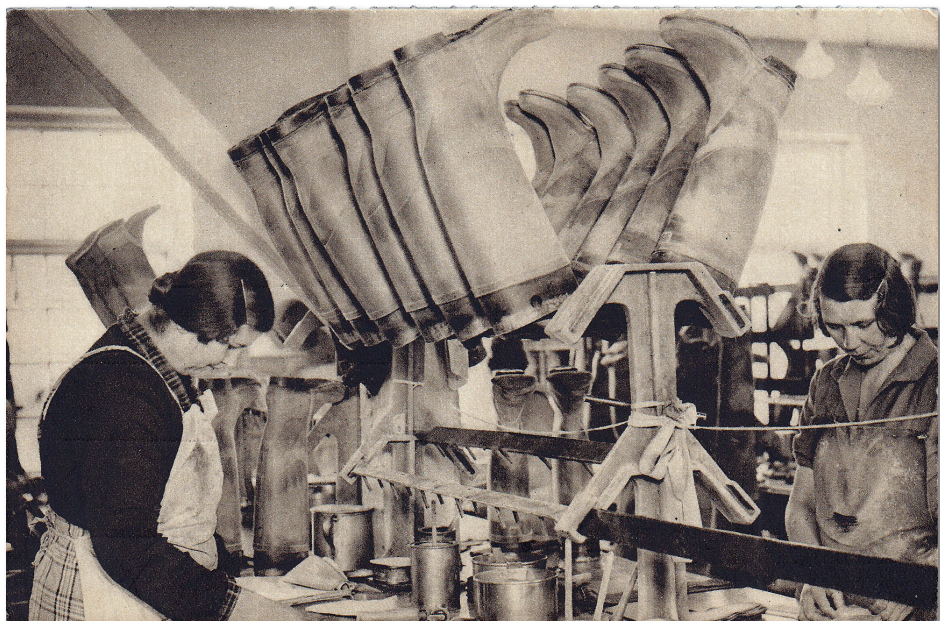
Reklambrevmärke för Cirkelkaffe. Märket sitter på baksidan av ett kuvert stämplat 1952. Motivet skulle vara omöjligt idag!

Tecknat reklamvykort för Cirkelkaffe, ett av KF:s mest kända varumärken.

s.k. "Galoschkartellen" som 1912 bildades mellan flera gummitillverkare. Detta föranledde KF att försöka slå sig in i branschen och 1927 inköptes "Svenska Gummifabriks AB"

(senare Gislaved Däck), och priserna kunde sänkas drastiskt. Företaget ägdes av KF fram till 1992. Under perioden från 1933 till 1938 ägde man även Viskafors Gummifabrik.

Tillverkning av gummistövlar vid Svenska Gummifabriks fabrik i Gislaved 1935.

JÄRNVÄGSFRAKTSEDEL (NOTIS) för PAKETGODS				Aveändningsstationens datumstämpel		Mottagningsstationens datumstämpel (ankomstid)					
Till <i>Kloten</i> station				SVERIGE - H.N.J. 20 NOV 1933 HÄLSJÖ JÄRNVÄG		25/11					
Över <i>Se. J. för</i>				Nr							
Mottagare <i>Föreningen</i>				Befordringsavgift (Betalas av avsändaren)		<table border="1"> <tr> <th>Kr.</th> <th>öre</th> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> </table>		Kr.	öre		
Kr.	öre										
Adress <i>"Arb. Ring"</i>				Frakt							
				Extra avgift							
Antal kolli				Godsbeskrivning		Summa kr.					
1		Galoscher; Automobilgummi;		2							
		Velocipedgummi; Tekn. gummi.									
Avsändare Svenska Gummifabriks Aktiebolaget,				Plats för fraktmärken							
Adress Gislaved.				SVERIGE - G.B.A.J. 23 NOV 1933 GISLAVED		0,40					
De med feta linjer inramade delarna ifyllas av järnvägen. Utskrivning av godset skall ske med s. k. kopie (anilin-)penna, med bläck eller medelst skrivmaskin. Se tariffer och anvisningar å dubblottens baksida.				Vägt:							
Lätt. B. Åtföljer godset till mottagningsstationen och behålles av järnvägen.						VÄND!					

Fraktsedel 1933 från Svenska Gummifabriken i Gislaved som skickade galoscher till den kooperativa föreningen "Arbetarnas Ring" i Kloten. Fraktmärke 90 öre från H.N.J. (Halmstad-Nässjö Järnväg) med stämpel Gislaved G.B.A.J. (Göteborg-Borås-Alvesta Järnväg).

Frankostämpel 1930 med reklamtext "Gislaved Cord, den svenska kvalitetsringen". Ring var den tidens beteckning för bildäck.

På en industritomt i Hammarbyhamnen i Stockholm, förvärvad 1924, lät KF uppföra en av landets första industribyggnader i funktionalistisk stil, Lumafabriken, som stod klar 1930. För ritningarna stod två arkitekter vid Kooperativa Förbundets arkitektkontor, Artur von Schmalensee och Es-

kil Sundahl. På samma sätt som för tidigare nämnda områden, ville man få ner priserna, nu på glödlampor, och redan det första året lyckades man sälja för motsvarande över en tredjedel av landets förbrukning. Verksamheten utvidgades efterhand med tillverkning av andra lampor, lysrör, grammofoon-,

Kooperativa glödlampsfabriken från Hammarbyleden, Stockholm.

Kooperativa glödlampsfabriken Luma från Hammarbyleden i Stockholm. Fabriken blev känd för sin speciella funktionalistiska arkitektur och sitt lysande torn, ca 1930.

Luma hade uppenbarligen en filial i Buenos Aires i Argentina, varifrån brevet är skickat 1945. Lite märklig adressering till KF-huset vid Stadsgården i Stockholm.

Luma började även att tillverka TV-apparater, och detta är ett litet lustigt tändsticksplån med bild av en TV med genomskinlig ruta, där man ser tändstickor med texten LUMA, och som gör reklam för en 23 tums TV på 1960-talet.

Hugin var ett annat KF-företag som var verksamt i samma komplex som Luma, här en frankostämpel med reklam för Hugin dammsugare för 100 kr 1939.

radio- och TV-apparater m.m. Varumärket hette Luma, men även andra namn som började på "Lum" förekom.

I samma anläggning började man från 1931 också att tillverka Hugin kassaregister, ett annat känt varumärke som sedan även fanns för t.ex. symaskiner och dammsugare.

Slitman var namnet på en fabrik i Sala som från 1946 tillverkade arbetskläder. Man hade i början av 1970-talet även en anläggning, som av lokaliseringpolitiska skäl förlades till i Östersund, där man tillverkade Vinetta strumpor och strumpbyxor.

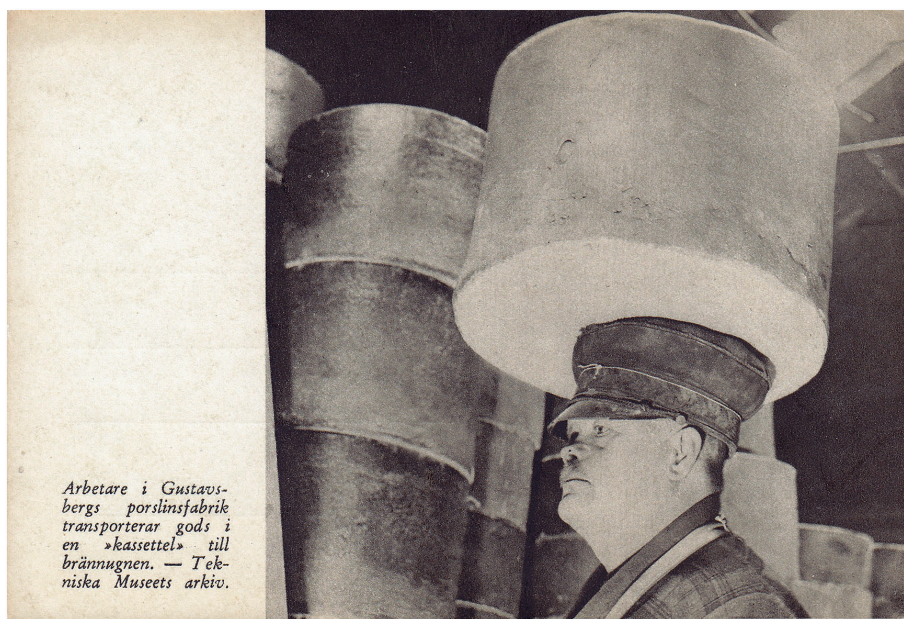
Gustavsbergs porslinsfabrik

Eftersom jag i inledningen av artikeln skriver att mitt intresse började med Gustavsberg och fabriken där, måste jag förstås berätta lite närmre om den.

År 1937 köpte Kooperativa Förbundet fabriken, och då ingick även stora delar av samhället, skogar, lantbruk och rederiverksamhet. På så sätt kom KF att sätta sin prägel på hela bygden, efterhand som man byggde ut verksamheten, men även uppförde egna

Slitman började 1970 med tillverkning i Östersund och reklamvykortet är från ungefär samma år. Texten lyder "Toppenstrumpa säger Lill-Babs om Vinetta".

Gustavsbergs porslinsfabrik, gods transporteras till brännugnen. Vykortet har ingått i Ikarus, Tekniska Museets bildkalender och almanacka 1943.

bostadshus, konsumaffärer och annat.

Porslinsfabriken, med anor sedan 1825, tillverkade fram till KF:s övertagande nästan enbart hushållsporslin. Men efter att en ny fabriksbyggnad hade uppförts, började man 1939 även att producera sanitetsporslin, t.ex. handfat och toalettstolar, i större omfattning.

Keramikern Wilhelm Kåge var konstnärlig ledare på Gustavsberg. Frimärket utgivet 2021 visar en tallrik "Pomona" och en kanna "Spaljé".

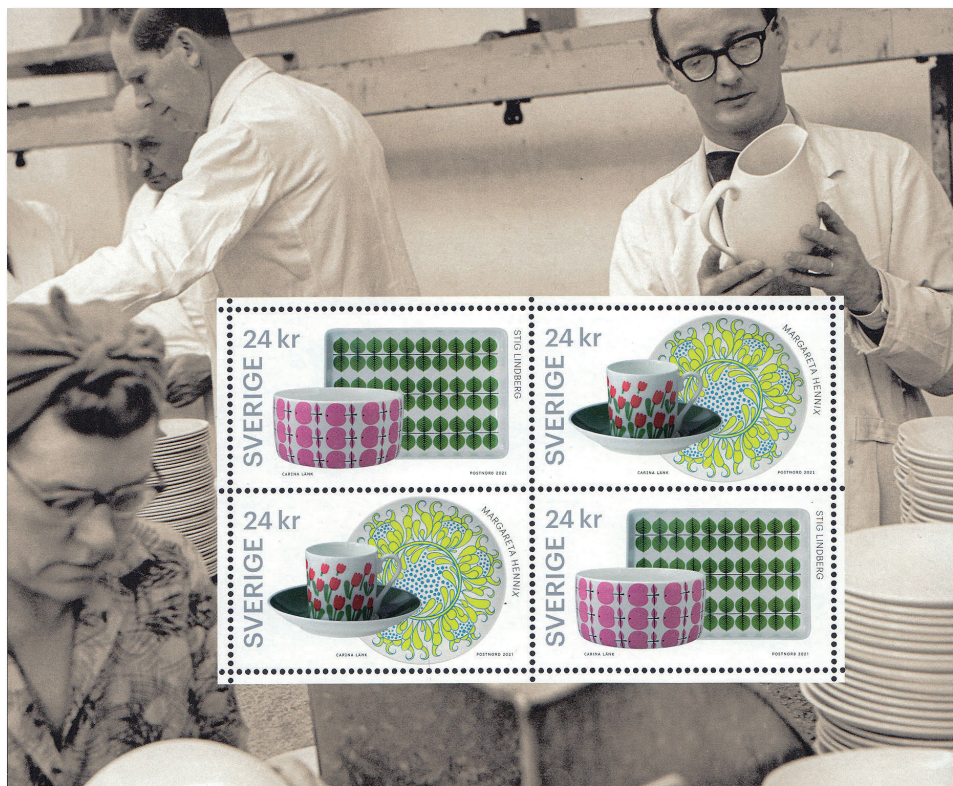
Initiativtagare till Konstverkstaden "Gustavsbergs Studio" 1942 var konstnären och keramikern Wilhelm Kåge. Han och många andra senare mer eller mindre kultförklarade keramikere och skapare av konstgods an-

ställdes efterhand, t.ex. Stig Lindberg, Berndt Friberg, Karin Björquist och Lisa Larson.

Under 1950- och 1960-talens byggboom med bl.a. miljonprogrammet var det sanitetsporslinet som blev mest lönsamt. Man utvecklade nya badkar och toaletterna med avtagbara plastlock, som vi idag anser vara en självklarhet, och likaså snålspolande toaletter. För både hushålls- och sanitetsverksamheten hade man även en fabriksdel för tillverkning i plast för vissa produkter.

Företaget lät även bygga bostäder för de anställda, många gånger lite speciella, alla förstås utformade av KF:s arkitektkontor.

Efter stora ekonomiska problem delades företaget 1987 upp i tre bolag, Gustavsbergs Porslin AB, Gustavsbergs VVS AB senare ändrat till Gustavsbergs Industri AB, och Gustavsbergs Fastigheter AB. Industriedelen såldes 1994 och hamnade efter olika turer hos Villeroy & Boch, som fortsatte tillverkningen i Gustavsberg fram till 2014, för att därefter enbart ha tillverkning i andra

Souvenirark "Gustavsberg" utgivet 2021. Stig Lindberg granskar en kanna, det ena frimärket visar föremål ur hans serier "Berså" och "Pal". Det andra märket föreställer en kopp "Juliana" och ett fat "Galejan" av Margareta Hennix.

Kuvert 1957 från Sanitetstekniska avdelningen, frankostämpel som visar Gustavsbergs fabrikers logotyp och ett handfat.

Tändsticksetiketter med reklam för varumärken som olika företag i Kooperativa Förbundets koncern använde sig av.

länder, men med en del montering och logistik kvar i Gustavsberg.

Gustavsbergs Porslin AB såldes 1987 till Wärtsilä, och ingick därmed i samma koncern som Rörstrands Porslinsfabrik och Arabia. 1994 upphörde tillverkningen av hushållsporslin i Gustavsberg och all tillverkning flyttades till Rörstrand i Lidköping.

Därefter bildades i Gustavsberg ett nytt bolag, som har ombildats flera gånger, och som än idag producerar hushållsporslin i mindre skala. Man har bl.a. återupptagit produktionen av flera klassiska serviser.

Gustavsbergs Porslinsmuseum har renoverats och återinvigdes i juni 2020, nu som en underavdelning till Nationalmuseum.

Varumärken

Jag har tidigare nämnt en del varumärken som KF:s verksamheter har använt sig av. Jag kan inte gå in på detaljer om alla dessa, men på föregående sida visas ett antal tändsticksetiketter med reklam för olika produkter som KF-företagen har tillverkat eller namngivit. Man var också duktiga på att marknadsföra dessa, bl.a. därför att man hade egna tidningar, eget förlag och egen annonsbyrå. Coop infördes 1981 som varumärke, och ersatte därefter många av koncernens tidigare varumärken. Det kunde stå "coop konsum" på produkten.

Blåvitt

En mycket annorlunda produktsatsning gjordes från 1979 och framåt. En vara, t.ex. "TANDKRÄM" eller "FISKPINNAR AV TORSK" skrevs med versaler i vitt på en blå bottenplatta på produkternas enkla vita omslag, utan något varumärke. Dessa varor hade ett ständigt lågt pris, och kallades

Vykort med en pingvin som äter glass, och som går att ta loss som en klisterdekal, 1980-tal eftersom varumärket coop finns med.

Vykortet är gjort på precis samma sätt som produkterna i "blåvitt", dvs. ordet VYKORT i vit text på blå botten. Enklare än så här blir det inte! Lite kuriosa är att just detta kort är utgivet av konsum Väst, dvs. Göteborg, och där har "Blåvitt" även en annan betydelse (fotbollslaget).

Frankostämpel från 1967, samma år som oändlighetstecknet lanserades som KF:s nya symbol. Marknadsföringen var kraftig, och här är det föreningen i Hällefors som har med den i sin stämpel.

blåvita eller ”blåvitt”. När nya märkesvaror lanserades i början av 2000-talet, försvann de blåvita produkterna efterhand.

Symbolen med oändlighetstecknet

I samband med en internationell kooperativ kongress i Stockholm 1957 arrangerades en utställning ”Utan gränser”. KF:s dotterbolag Annonsbyrå Svea tog fram oändlighetstecknet som en symbol för utställningen och kongressen. När man 1964 påbörjade arbetet med att ta fram en ny logotyp för KF, ut-

gick man från symbolen på kongressen, och det blå oändlighetstecknet lanserades 1967. Tanken var att logotypen skulle vara lätt att känna igen och symbolisera köptrygghet.

När verksamheten förändrades under 1990-talet, uppfattades logotypen vara gammalmodig, tråkig och förknippad enbart med konsum. En ny öppnare version kallad ”Vågen” togs fram, kompletterad med bokstäverna KF, för att kunna användas av samtliga olika KF-företag inom detaljhandeln.

När Kooperativa Förbundet fyllde 100 år utgavs ett frimärke. Både på märket och på bilden på förstadsbrevet finns den nya logotypen med ”Vågen” högst upp på Katarinahissen. Frimärket och illustrationen är ritade av Svenolov Ehrén, som kunde sitta vid sitt fönster och måla detta. Han bodde nämligen högst upp i huset på andra sidan Slussen, i en konstnärsvåning där tidigare Anders Zorn och Astri och Evert Taube verkat, och som idag bebos av konstnären Ernst Billgren.

IC bensinstation i Katarinaberget omkring 1960, med infart mitt emot Kooperativa Förbundets huvudkontor.

IC och OK

Bilägarnas inköpscentral, förkortat IC, bildades 1926, och redan kort därefter samarbetade KF och dess dotterbolag Gummifabriken i Gislaved med IC. Förkortningen OK står för Sveriges oljekonsumenters riksför-

bund, och bildades 1945 på initiativ av Kooperativa Förbundet. IC införlivades 1963 i OK, och från 1969 blev namnet Oljekonsumenternas förbund. På 1970-talet var OK Sveriges största bensinkedja. "OK ekonomisk förening" fungerar än idag som en kon-

På det här reklamkortet från 1950-talet har man lyckats att få in både OK och IC i texten.

sumtionsförening, med insats och återbäring till medlemmarna.

Man satsade omkring 1970 också på att bygga ett eget raffinaderi, Scanraff, numera Preemraff, utanför Lysekil. Det visade sig vara ett lyckodrag under oljekrisen på 1970-talet, då man även hade egna fraktfartyg, vars namn började på OK, t.ex. *Oktania* och *Oklahoma*, och på så sätt hade kontroll över hela kedjan från råoljekällan till färdiga produkter.

Raffinaderi- och industridelen avknoppades 1986, och efter lite olika turer, heter bensinmackarna från 1999 OKQ8.

Tidningar och förlag

Redan 1904 utgavs den första tidningen, *Kooperatören*, som innehöll information för anställda och förtroendevalda.

Konsumentbladet började att utges 1913, och var en veckotidning med fokus på kooperation, kultur och samhällsfrågor. Från 1924 förändrades dess innehåll till att bli en "familjetidning". Namnet byttes 1937 till *Vi* och tidningen blev känd för sina fotoreportage och artiklar, ofta med social samhällsanknytning. På 1980-talet gick tidningen back, och den avknoppades då till eget bolag, som dock fortfarande ägs av KF. Numera ges den ut som månadstidning.

Tidigt lät KF trycka reklam och andra trycksaker och 1926 startades ett eget förlag, Kooperativa Förbundets bokförlag. Man har bl.a. givit ut almanackor och mycket barnböcker t.ex. av Astrid Lindgren. Mest känt är förlaget dock nog för *Vår kokbok*,

Fraktfartyget M/T *Oktania*, byggt vid Uddevallavarvet 1981 för Rederi AB Oktetten (OK).

Svarsförsändelse 1982 i form av ett vykort, för att provprenumerera på tidningen *Vi*.

utarbetad av KF:s provkök som låg i .huvudkontoret. Kokboken har kommit ut i 28 versioner sedan starten 1951. Den senaste utgåvan kom förra året, 2021. Efterhand

har man samarbetat med och köpt upp andra förlag, såsom Rabén & Sjögren 1959, Bokförlaget Prisma 1977 och Norstedts förlag 1997.

Kooperativa Förbundets provkök, som låg i huvudkontorets fastighet. Här har bl.a. maträtter som medtagits i Kooperativa Förbundets förlags bokserie "Vår kokbok" utprovats. Kortet är från början av 1950-talet.

Ett värn för hemmen

Den avbildade byggnaden är ett centrum för strävandet att värna hemmen genom ett rationellt ordnande av försäkringsskyddet. Låt Folket-Samarbete, kooperationens anstalter och skapade uteslutande till Er tjänst, med sina starka fonder bära Edra risker ej blott medelst brandförsäkring utan även genom liv-, olycksfalls-, ansvars-, inbrotts-, bil-, trafik-, garanti- eller annan försäkring.

FOLKET-SAMARBETES
Huvudkontor Kungsgatan 5, Stockholm

Kooperativa Förbundets båda försäkringsbolag, Folket och Samarbete, senare Folksam, hade sitt huvudkontor på Kungsgatan 5 i Stockholm. Kortet är skickat 1935 som en påminnelse om att förnya en brandförsäkring.

Försäkringsbolag

Eftersom arbetarfamiljer på den tiden oftast inte hade någon brandförsäkring, samtidigt som bränder i dåvarande träbebyggelse var rätt vanliga, föreslogs på KF:s kongress 1905 att bilda en kooperativ brandförsäkringsanstalt. Det tog ett par år att få ihop ett

tillräckligt kapital, men 1908 kunde man bilda Samarbete för skadeförsäkring. Kooperationens livförsäkringsbolag Folket, startat 1914, och Samarbete fick från 1925 en gemensam företagsledning. Namnet Folksam, som är en del från vardera namnet, börja-

På häftet med Bruno Liljefors djurmotiv från 1968, fanns det på baksidan ett formulär att fylla i och skicka in till Folksam angående försäkringar.

tänk efter –

när gick du senast igenom dina försäkringar?

Är ditt försäkringsskydd tillräckligt – har du rätt försäkring?

fråga FOLKSAM

Sändes till Folksam, Fack, 104 60 Stockholm 20

☐ Jag vill ha kontakt med Folksam för genomgång av mina försäkringar.

namn _____

postutdelningsadress _____

adresspostanstalt _____

Under några år på 1960-talet förekom företagsreklam på frimärkshäften. På häftet Drottningholms teater 200 år utgivet 1966, fanns det inuti häftet en text "Varannan svensk försäkrad i FOLKSAM". Häftet gavs också ut med engelsk text, och då hade texten översatts, men man hade missat ordet försäkrad. Vilka utlänningar förstod "Every second Swede in FOLKSAM"? Den svenska meningen var en slogan som hade börjat med "var fjärde svensk" tioalet år tidigare och därefter "var tredje svensk".

de att användas 1946. Huvudkontoret låg på Kungsgatan 5 i Stockholm ända tills det höga "Folksamhuset" vid Skanstull stod klart 1960. Folksam har än idag en knytning till Kooperativa Förbundet.

Sparkassa

Sparkasseverksamheten startades 1908 av en tillfällighet, skulle man kunna säga. Det var lite brist i kassan när en räkning skulle betalas, och en av de anställda lånade ut pengar, vilket kvitterades i en primitiv "bankbok". Idén uppkom då att starta en sparkassa. Efter att ha undersökt lagligheten i detta, där det framkom att det nog var lagligt så länge den var till för medlemmarna, bestämdes att förfara på motsvarande sätt som Postsparbanken gjorde, med insättningsmärken och räntor. Sparkasseverksamheten finns kvar än idag, med omkring 100 000 användare.

Utbildning

En av de sju kooperativa värderingarna är utbildning och praktik för anställda och medlemmar. KF köpte 1924 två villafastigheter i Saltsjöbaden av bröderna Thiel. Anläggningen som kom att kallas "Vår Gård" byggdes sedan till, och kom att tjäna som kooperationens skola och konferensanläggning.

En liten röd stuga som flyttades dit 1945 hade inrymt en av landets första kooperativa butiker. Den hade sin gamla inredning

Första sidan ur en motbok i Koope-
rativa Förbundets sparkassa 1919,
med insättningsmärken och rän-
teberäkning. Dessutom en tänds-
ticketikett tryckt i samband med
att sparkassan fyllde 50 år 1958.

2

År, mån., dag	Insättningsmärke	Insatt Kr.	Uttagit Kr.	Innestående Kr.
	Sparad pänning är som vunnit.			
1918				
Maj 10	KOOPERATIVA FÖRBUNDETS SPARKASSA 5 KRONOR	5 -		5 -
Aug. 21	KOOPERATIVA FÖRBUNDETS SPARKASSA 10 KRONOR	10 -		15 -
1919				
	Pränta 1918	25		15 25
Mars 5	KOOPERATIVA FÖRBUNDETS SPARKASSA 5 KRONOR	5 -		20 25
Okto. 22	KOOPERATIVA FÖRBUNDETS SPARKASSA 5 KRONOR			
Nov. 21	KOOPERATIVA FÖRBUNDETS SPARKASSA 5 KRONOR			
" "	KOOPERATIVA FÖRBUNDETS SPARKASSA 5 KRONOR			
		6 -		26 25
	Transport	31 25		31 25

bevarad och kom att utnyttjas i undervis-
ningssyfte.

På Vår Gård finns också en fantastisk konst-
samling, en del ingick redan vid köpet, och
den har sedan fyllts på efterhand.

Resebyrå och turistanläggningar

Turistorganisationen och resebyrån RESO
bildades 1937 tillsammans med olika folk-
rörelser, där KF och ABF var de största
ägarna. Året därefter, 1938, lagstadgades
den första svenska semestern, där alla arbe-
tare hade rätt till två veckors betald semes-
ter per år.

RESO anordnade gruppresor, drev tu-
ristanläggningar och hade hotell som var
knutna till verksamheten. Verksamheten
gick mycket bra i många år, men efter en tid
med ekonomiska svårigheter, såldes bolaget
1991 till ett annat resebyråföretag.

Motorhotell

Sveriges första motell, på den tiden kallat
motorhotell, öppnades 1952 av IC i anslut-
ning till en bensinstation utanför Sundsvall.
Under 1960-talet och framförallt 1970-talet
lät OK uppföra ett flertal motorhotell, så
att man 1984 hade 13 anläggningar, och

K. F:s SKOLA. VÅR GÅRD
Butiksövning
Kooperativa Förbundets skola på Vår Gård i Saltsjöbaden. Butiksövning på ett vykort skickat 1930.

därmed också var Sveriges fjärde största hotellkedja. 1985 blev OK delägare i RESO, och därmed blev motellen en del av RESO:s hotellkedja.

Bostäder

På flera orter där Kooperativa Förbundet hade verksamheter i form av fabriker lät man också uppföra bostäder för personalen.

Expressbrev 1956 från Reseföretaget RESO med frankostämpel "RESO ordnar allt för FRITID, RESOR, SEMESTERN". Brevet har antagligen innehållit biljetter eftersom det var bråttom.

RESO:s turistanläggning Gullholmsbaden, vykort efter foto taget av den kände fotografen K. W. Gullers på 1940-talet.

Det var både villor, radhus och flerfamiljs-hus. Ritningarna gjordes av KF:s arkitekt-kontor, och byggnaderna var ofta lite speciella.

Samarbetspartners

Kooperativa Förbundet samarbetade på skiftande sätt med de olika folkrörelsernas företag, t.ex. ABF (Arbetarnas Bildningsförbund), HSB (Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening), och Folkets Hus. För mig som samlar på vykort innebär det att jag t.ex. kan hitta ett kort på en Folkets Hus- eller HSB-byggnad med en konsumaffär.

Stora förändringar

I slutet av 1970-talet började många av KF:s fabriker och varuhus att få problem med

OK motorhotell i Halmstad, med restaurang, 1970-tal.

Bostäder för anställda på Gustavsbergs fabriker, vinkelhus anpassade till naturen, uppförda 1938-39 efter ritningar av Olof Thunström, kallad "Thunolle", på KF:s arkitektkontor.

ABF var en av Kooperativa Förbundets samarbetspartners, vilket man kan se på kortet med kallelse till en studiecirkel 1981. På en av de små bilderna syns oändlighetstecknet som symboliserade KF.

lönsamheten. Detta fortsatte under lång tid, och löstes bl.a. med försäljning av fastigheter. Man började att lägga ner eller sälja av sina industrier, och tog ett beslut att renodla verksamheten till detaljhandel. Av den anledningen köptes också företag in när tillfälle gavs. En välkänd frimärkssamlare, Hugo Josefsson, sålde sitt postorderföretag Josefs-sons till KF 1988. Man köpte även Akademi-bokhandeln, Stor & Liten och Kappahl.

Kooperativa Förbundet idag

Coop Sverige bildades 2014, och året där-efter började man skylta om alla butiker till coop, Stora coop eller Lilla coop. Man har fortfarande ca 800 butiker och omkring 20 procents marknadsandel.

Mitt samlande

Jag nämnde inledningsvis att mitt intres-se för Kooperativa Förbundet startade för ca 20 år sedan. Sedan dess har jag försökt att bygga upp en vykortssamling som ska spegla det mesta inom denna jättekongcerns historia. Det viktigaste har inte varit att hitta

Akademibokhandeln ägdes under en period av Konsumentföreningen Stockholm, men från 1998 till 2015 till stor del av Kooperativa Förbundet. Beroende hur man tittar på bilden, så ser man tre eller fyra böcker. Gratisvykort från omkring år 2000.

kort på så många konsumbutiker som möjligt, utan att kunna dokumentera de olika fabrikena och alla andra företeelser. Vissa saker finns det gott om material ifrån och andra inget alls.

Jag har monterat och ställt ut ett vykortsexponat om Kooperativa Förbundet några gånger, och har även ett enramsexponat vykort om Gustavsbergs fabriker, som har visats i propagandasyfte. På senare år har jag dessutom försökt att hitta filatelistiskt material, för att kanske någon gång framöver kunna få ihop till ett Open-exponat. Då krävs det att minst 50 procent av materialet ska ha en filatelistisk inriktning, och då jag nu bearbetat materialet i samband med artikeln, känns det faktiskt som att det börjar bli möjligt, vilket jag tidigare har varit lite tveksam till.

Referenser

Brunnström Lisa, *Det svenska folkhemsbygget*. Arkitektur förlag 2004.

Handelns historia, www.handelnshistoria.se.

Herder Rune och Kullman Höök Annika, *Vår gårds konst*. Vår gård, 1995.

KF, *Bildberättelse om KF:s industriföretag*. Kooperativa Förbundet, 1960.

Kooperativa Förbundet, www.kf.se.

Kooperativa Förbundets Arkitektkontor 1925–1949 Del 2. Kooperativa Förbundets Bokförlag, 1949.

Kooperativa Förbundets Arkitektkontor 1935–1949, Del 1. Kooperativa Förbundets Bokförlag, 1949.

Savås Gunnar, *Från Handelsbod till Stormarknad*. Eget förlag, Värnamo, 2000.

Sjölin Walter, *Med förenade krafter*. Kooperativa Förbundet, 1949.

Vahlberg Stellan, *Svenskar i samverkan*. Rabén & Sjögren, 1965.

Wikipedia, www.sv.wikipedia.org.

— — —

GÖRAN HEIJTZ, född 1954, har intresserat sig för vykort, poststämplor och posthistoria under många år, och har också skrivit om detta i olika sammanhang. Från och med 1997 är han huvudredaktör för Facit Postal. Heijtz var sektionschef för vykort i Samlarföreningen S:t Erik från 1979 till 2021 när föreningen lades ned. För att ge vykortsklassen samma status som övriga klasser, instiftade han 2004 vandringspriset "Vykortsstjärnan" som delas ut till bästa vykortsexponat på nationella utställningar. Heijtz är ordförande i Sveriges Frimärkshandlareförbund sedan 1993, styrelseledamot i Postmusei Vänner sedan 2003 och har medverkat i Postryttaren vid flera tillfällen.